

Beləliklə, ölkələrin bir-birinə ehtiyacı var, problemlərin həll edilməsində imkanların qarşılıqlı istifadəsi üçün şərait yaranır.

Odur ki, Azərbaycan iqtisadi münasibətlərin dünya təsərrüfatı sistemindəki bütün formalarından istifadə edərək dünya bazarına çıxmağı təmin etməlidir. Bu prosesi tezləşdirə biləcək amil isə xarici investisiyaların ölkəmizə cəlb edilməsini sürətləndirir.

Göründüyü kimi, ölkənin potensial imkanlarından tam və səmərəli istifadə edilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bundan aydın olur ki, Xəzər regionu müasir geosiyasi dayaq nöqtəsinə çevrilir və dünya iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsində və dinamik inkişafında mühüm rol

oynayır.

Hazırda bərpa edilməkdə olan Böyük İpək Yolu Londondan başlamalı, Paris, Roma, İstanbul, Tbilisi, Bakı, Aşqabad, Daşkənd, Alma-Ata, Pekindən keçib Tokioda başa çatmalıdır. Avropa və Asiya mərkəzində yerləşən və 34-dən çox dövlətin ərazisindən keçərək onları özündə birləşdirən Böyük İpək Yolunun müasir dövrdə iqtisadi, siyasi və sosial baxımdan əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir.

Beləliklə, hesab edirik ki, Böyük İpək Yolu əhatəsinə daxil olan bir çox dövlətlərin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən bəhrələnməsinə və əlaqələrin inkişafına daha geniş imkanlar yaradaraq və yolun özü də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2005. DSK. Bakı, 2005 869s (s712, 685) 2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı. Respublika qəzeti. 5 fevral 2006-cı il, № 025. 3. Ələskərov A.K. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti və səmərələşdirilməsinin bəzi məsələləri. AzMEA. İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı Biznes Universiteti. Konfrans tezisləri. Bakı, 2001-ci il, s. 5-12. 4. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 1998 343 s. (s. 181). 5. İbrahimov İ.H. Aqrar islahatın təşkilati-iqtisadi mexanizmi. Bakı 1998. 168 s. (s.132). 6. Müstəqil Azərbaycan 10 il. DSK. Bakı, 2001-ci il. 698 s. (s 604).

NAXÇIVAN MR ŞƏRAİTİNDƏ SUVARILAN PAYIZLIQ ƏKİNLƏRDƏ BUĞDA NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQIQI

P.Ü.FƏTULLAYEV, aspirant
AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

Taxılçılıq Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biridir. Əhalinin yüksək keyfiyyətli çörək taxılına olan tələbatının ödənilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun üçün də yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğun, xarici mühitin əlverişsiz amillərinə (quraqlığa, şaxtaya, xəstəliklərə və s.) qarşı davamlı, yüksək keyfiyyətli və məhsuldar yeni buğda sortlarının yaradılması əsas məsələdir. Dünya elminin son nailiyyətlərini, seleksiya və genetikanın müasir metodlarını tətbiq etmədən əkinciliyin, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilən yeni buğda sortlarının yaradılması qeyri-mümkündür. Göstərilən nəticələrə nail olmaq üçün ən vacib məsələlərdən biri müxtəlif təsərrüfat qiymətli əlamətlərin və bioloji xüsusiyyətlərin geniş spektrinə malik zəngin genofondun yaradılması və ondan məqsədli seleksiya işlərində düzgün istifadə olunmasıdır.

Müxtəlif qitə və ölkələrdə aparılan tarixi tədqiqat və arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Afrika və Asiyada buğdadan 6-7min il bundan əvvəl istifadə edilmişdir.

Buğdanın İraqda 6500, Misirdə 6000, Çində 5000, Avropa ölkələrində isə 4-5min illik tarixi vardır. Naxçıvan yaxınlığında aparılan "Kültəpə" arxeoloji qazıntılardan çoxlu buğda növlərinin tapılması, Xocalıda, Qazaxda, Şamaxıda və bir sıra başqa yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar və onlardan tapılan buğda, pərinç, arpa və qeyri taxılların dənləri, sünbülləri və onları becərmək üçün alətlər Azərbaycanda buğda əkilməsinin 4-5 min illik tarixi olduğunu sübut edir (2).

Azərbaycanda buğdanın öyrənilməsinə dair K.Flyaksberq, N.İ.Vavilov, N.N.Kuleşov, L.L.Dekapriloviç, M.M.Yaqubtsiner, P.M.Jukovski, V.N.Qromo-çevski, İ.D.Mustafayev, C.Ə.Əliyev və başqaları tədqiqat işləri aparmışlar.

İ.D.Mustafayevin fikrinə əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycan buğda formalarının müxtəlifliyi və coxluğuna görə dünya miqyasında birincilər sırasında dura bilər (2).

N.İ.Vavilovun qeyd etdiyi kimi seleksiya insanın istəyi ilə istiqamətləndirilən təkamüldür. O, qeyd edirdi ki, seleksiya işinin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə ilkin materiallarla müəyyən edilir. Yerli materialların tədqiqi seleksiya işinin bazasını təşkil etməlidir. Müxtəlif ölkələrdən toplanmış ilkin materiallar da böyük rol oynayır (5).

Buğda bitkisinin davamlı və yüksək məhsuldar sortlarının yaradılması üçün tədqiqat işlərində istifadə olunan ilkin materialların düzgün seçilməsi vacibdir.

Bu zaman yüksək məhsuldar, yatmaya, şaxtaya, xəstəlik və ziyanvericilərə, quraqlığa davamlı sortların seçilməsi əhəmiyyət kəsb edir (4). Quraqlığa davamlı sortların MR üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Akademik C.Ə.Əliyevin apardığı tədqiqat işlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Triticum durum genotipləri Triticum aestivum genotiplərinə nisbətən su çatışmazlığına daha yüksək davamlıdır (1).

Tədqiqatın əsas məqsədi ekoloji mənsəyi, həyat tərzini, növmüxtəlifliyi nəzərə alınmaqla, buğda nümunələrinin Naxçıvan MR-də suvarılma şəraitində həm ayrı-ayrı, həm də kompleks təsərrüfat əlamətlərinə, bioloji xüsusiyyətlərinə görə öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi, onların müqayisəli xarakteristikası və seleksiya prosesində onlardan əhəmiyyətli şəkildə istifadə edilməsidir.

Mövzu üzrə çöl tədqiqat işləri AMEA Bioresurslar İnstitutunun təcrübə sahəsində suvarma şəraitində aparılır. Tədqiqat obyekti olaraq 2004-2005-ci il üçün buğda bitkisinin 253 nümunəsi götürülmüşdür.

Tarla şəraitində buğda nümunələrinin kolleksiya pi-

tomnikində öyrənilməsində "Çöl təcrübəsinin metodikası" (6) və ÜRBİ-nin "Buğdanın dünya kolleksiyasının öyrənilməsinə dair" (7) metodik göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işləri AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun təcrübə sahəsində suvarma şəraitində buğdanın 253 nümunəsi üzərində aparılır. Kolleksiya pitomnikində nümunələrin səpini 21-22 oktyabr 2004-cü ildə aparılmış və əkindən sonra sahəyə (23-24 oktyabr) torpaq suyu verilmişdir.

Genofond sahəsinə əkilmiş buğda nümunələri demək olar ki, eyni vaxtda cücərti vermişlər. Bu da payız aylarında ki sabit temperatur və sahəyə eyni vaxtda torpaq suyunun verilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Cədvəldə 34 nümunənin məhsuldarlıq göstəriciləri verilmişdir. Qalan 219 nümunə üzərində də fenoloji müşahidələr aparılmış və onların məhsuldarlıq göstəriciləri öyrənilmişdir. Nümunələrin vegetasiya müddəti 237-254 gün arasında dəyişmişdir. Daha tez yetişən nümunə 19/1 (237 gün), ən gec yetişən nümunə isə pərinc 23/3, 8/3, 1/1, 23/11 (254 gün) olmuşdur.

Bildiyimiz kimi istənilən seleksiya işinin əsas göstəricilərindən biri məhsuldarlıqdır. Seleksiyaçıların da əsas məqsədi bu göstəricini yüksəltməkdir. Öyrənilən 253 buğda nümunələri içərisində daha məhsuldar nümunələr bunlardır:

Samur (1200 q/m²), 17/5 (1100 q/m²), 22/17 (1000 q/m²), 1/1 (1000 q/m²), 21/1 (1000 q/m²), Pərzivan (980 q/m²), 6/11 (910 q/m²), 10/22 (900 q/m²). Qalan nümunələrdə isə məhsuldarlıq 120-850 q/m² arasında dəyişmişdir.

Kolleksiya pitomnikindəki bütün nümunələrin yatmaya qarşı davamlılığı öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, taxılın yataması bitkilərdə gedən maddələr mübadiləsinin pozulmasına, fotosintez intensivliyinin zəifləməsinə, tənəffüs prosesinin güclənməsinə, məhsuldarlığın 25-30 %, bəzən isə daha çox azalmasına səbəb olur. Bu da dənin ərzaq və toxum keyfiyyətini aşağı salır.

Yatmaya daha çox meyilli olan nümunələr 22/6, 2312/00, 20/5, 5/7, 3/3, 6/2, 7/15, 7/10, 22/18, 20/8, 12/2, 8/7 olmuşdur ki, bunların da gələcəkdə çıxış edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqat işimizdə nümunələrin bərk və tozlu sürmə xəstəliklərinə yoluxmaları da öyrənilmişdir. Bildiyimiz kimi bu xəstəliklərin törədicisi bitkini ilk inkişaf fazalarından yoxudur və boy nöqtəsi ilə qalxaraq (taxıl sünbülləyən zaman) sünbülə keçir, dənin tərkibində nişastanı parçalayır və dən özünə spor kütləsi əmələ gətirir. Bu xəstəliklərə yoluxmuş nümunələr (24/6, 6/3, 25/2, 2/5, 18/2, 24/3, 22/12, 25/5, 10/8, 24/2, 20/17, 7/2, 11/3, 21/8, 1/8, 6/3, 21/9, 22/11, 23/8, 5/3, 9/7) olmuşdur ki, bunlar da çıxış edilmişdir. Nümunələrin 1000 dəninin kütləsi də təyin olunmuşdur ki, bu da dənin iriliyindən, dolma dərəcəsi, sortun bioloji xüsusiyyətlərindən və becərmə şəraitindən asılıdır. İri dənələrdə endospermin miqdarı qalan tərkib hissələrinə nisbətən yüksək olur ki, bu da iri dənələrdən alınan un çıxımının yüksək olmasına səbəb olur. Belə dənələrdən istehsal edilən un əksər halda ağ rəngə malik

Tədqiq olunan bəzi nümunələrin məhsuldarlığı və xəstəliklərə davamlılığı

Ləkin №-si	Katoloq №-si	Yığım qabağı hündürlük, sm	Yatmaya davamlılığı (balla)	Məhsuldarlıq, q/m ²	Küləşin məhsuldarlığı, q/m ²	1000 dənin çəkisi, q-la	Xəstəliklərə tutulması (sürmə)
St.	Şərrur	130-135	1	720	1400	48,5	-
3	10/10	140-145	1	810	1600	60,0	-
31	4/3	130-135	3	800	1800	34,4	-
33	10/5	115-120	1	810	1390	49,0	-
36	9/1	120-125	1	810	1090	44,0	-
44	5/1	130-135	1	710	1490	44,4	-
48	Pərinc	105-110	1	700	1200	50,6	-
52	20/1	125-130	3	700	1300	32,2	-
54	9/5	125-130	1	850	1360	40,2	-
55	21/1	160-165	1	1000	1800	53,6	-
65	8/4	130-135	1	780	1320	45,6	+
75	19/1	135-140	1	710	940	48,2	-
86	13/3	105-110	1	780	1530	36,6	-
87	10/22	125-130	1	900	1900	40,0	-
89	11/2	160-165	3	820	1980	42,8	-
92	6/11	130-135	1	910	1290	46,8	-
101	8/3	125-130	1	800	1100	47,6	-
103	Əkinçi	115-120	1	700	1000	52,2	-
105	23/12	115-120	1	810	1000	45,8	-
107	Şirvan	110-115	1	870	1230	42,2	-
109	Samur	140-145	1	1200	1650	30,0	-
110	Pərzivan	130-135	1	980	1920	47,6	-
131	25/3	120-125	3	810	1840	32,8	-
142	7/13	145-150	5	800	1300	60,6	-
154	1/1	135-140	1	1000	1650	54,2	-
167	23/11	120-125	1	780	1630	38,0	-
178	11/5	90-100	1	800	1400	34,2	-
180	6/7	110-115	1	700	1400	41,6	-
185	21/6	135-140	5	780	1670	40,6	-
188	18/3	105-110	1	800	1200	39,4	-
202	3/1	120-125	1	710	1290	31,8	-
206	16/1	125-130	1	750	1250	48,4	-
208	23/15	120-125	3	820	1590	42,0	-
220	22/11	130-135	1	1000	1400	52,2	-
231	17/5	120-125	1	1100	1300	54,8	-

olur, bu isə çörəkbişirmədə böyük əhəmiyyət kəsb edir (3).

Analiz zamanı bütün nümunələrdə 1000 dənin çəkisi orta (38,1-46,0 q), yüksək (46,1-54,0 q) və çox yüksək (54 q-dən yuxarı) olmuşdur. Bəzi nümunələrdə 7/13 (60,6 q), 10/10 (60,0 q), 17/5 (54,8 q), 1/1 (54,2 q), 22/17 (52,2 q), Əkinçi (52,2 q) 1000 dənin çəkisi analiz edilərkən, yüksək nəticələr alınmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan MR şəraitində 17/5, 22/17, 23/15, 11/5, 1/1, 7/13, 25/3, 10/10, 6/11, Qırmızı gül, Əkinçi, Şirvan, Samur, Pərzivan nümunələrindən seleksiya işlərində ilkin material kimi istifadə etmək olar. Bu nümunələr öz yüksək məhsuldarlığına, xəstəliklərə tutulmadıqlarına və yatmaya meyilli olmadıqlarına görə digər sortlardan fərqlənmişlər.

ƏDƏBİYYAT

- Əliyev C.Ə. Su stresinə davamlı buğda sortlarının seleksiyasının fizioloji əsasları AMEA Xəbərlər, Biologiya elmləri, Bakı, Elm, 2002, № 1-6, s. 30-40.
- Mustafayev İ.D. Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir. Bakı, Azərneşr, 1964, 44 s.
- Qənbərov İ.C., Əskərov İ.V., Məmmədov V.Ə., İbadov V.F. Dənli və dənli paxlalı bitkilərin dən keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları. Bakı, Azərneşr, 1983, s.12-27.
- Брежнева Д.Д., Дорофеев В.Ф. Пшеницы мира. Л., Колос, 1976, с.12-127
- Вавилов Н.И. Теоретические основы селекции. М., Наука, 1987, с. 8-34
- Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М., Колос, 1979, 416 с.
- Методические указания по изучению мировой коллекции пшеницы. Под. ред. В.Ф.Дорофеева. Л., 1977, 27с.